

mogao da zamisli Vasu Pelagića u Crnoj Gori kada je izrazio svoja republikanska uverenja, već i drugi umereni ljudi, kakav je bio i sam Batut, podvrgava u intimnim zapisima kneza Nikolu kritici, jer je imao prilike da vidi kako su njegovi stražari obavljali dužnost oko dvora sasvim slabo odeveni po najvećoj zimi.

Iz pisma ministra unutrašnjih dela, vojvode Maše Vrbice, sa Cetinja 28. septembra 1882. Šaku Petroviću u Danilov-Gradu naziru se razlozi zbog čega je Batut odlučio da napusti Crnu Goru:

Usljed neke primjedbe učinjene doktoru Milanu Jovanoviću odnosno prijeko smrti djetića Neša Petkova, o kojoj će Vam biti valjda što god poznato, kao i usljed neke druge sitnice koja se istakla iz njegova putovanja po narodu, pomenuti Doktor podnese mi ostavku, koju sam primio i nameran sam u prvom broju »Glasa Crnogorca«, pošto Savjet odobrava, ako Njegovo Visočanstvo potvrdi, otvoriti stečaj za jednog ljekara na upražnjeno mjesto. Gospodin Jovanović odlazi kroz deset dana. Molim saopšti njegovom Visočanstvu i ako ima što primjetiti saopšti mi (28).

Uskoro, u broju 43 »Glasa Crnogorca« objavljen je stečaj »za mjesto varoškog ljekara na Cetinje«, čime se definitivno prišlo traženju ličnosti na mesto koje je zauzimao dr Milan Jovanović-Batut.

Izvori

1. Arhiv Državnog muzeja na Cetinju. Zaostavština Milana Jovanovića-Batuta (1880—1931). Ubuduće skraćeno ADMC, ZMJB, (1880—1931); — Isti Arhiv, ista Zbirka; — 3. ADMC, ZMJB (1880—1931), navedeni dokument, pismo; — 4. Navedeni dokument; — 5. ADMC, ZMJB (1880—1931), četvrto pismo Jakova Pavlovića; — 6. Isti Arhiv, ista Zaostavština; — 7. Arhiv SR Crne Gore, Cetinje, 1879, br. 997. Ubuduće skraćeno: A CG C Br.; — 8. Isti Arhiv, 1879, br. 175; — 9. Isti Arhiv, 1880, br. 323; — 10. Isti Arhiv, 1881, br. 1484/8; — 11. Isti dokument; — 12. Isto; — 13. A CG C, 1881, br. 1484/8; — 14. Navedeni dokument; — 15. Isti dokument; — 16. A CG C, 1881, br. 1729; — 17. Isti Arhiv, 1881, br. 1771; — 18. Isti Arhiv, isti dokument; — 19. Isti Arhiv, 1881, br. 2427; — 20. A CG C, 1882, br. 2503; — 21. Isti Arhiv, isti dokument; — 22. A CG C, 1882, br. 1075; — 23. A CG C, 1882, br. 2630; — 24. Arhiv Državnog muzeja na Cetinju. Zaoštavština Milana Jovanovića-Batuta (1880—1931); — 25. A CG C, 1882, No 2693/5; — 26. Isti Arhiv, isti dokument; — 27. ADMC, ZMJB (1880—1931); — 28. A CG C, 1882, br. 3307.

MILAN JOVANOVIĆ-BATUT IN MONTENEGRO

Vladimir GRUJIĆ

Influenced by his compatriot Jovan Pavlović who worked in Cetinje, Milan Jovanović-Batut decided to go to Montenegro to be a doctor there. For his relatively short stay there, he made significant steps in the organization of the health service. He worked on the basis of his personal investigations of the health condition of people in the Principality of Montenegro. He stated it was at the very low level; he expressed his worry and suggested measures which would be in favour of the progress. However, the official bodies did not understand his intentions and supportance, although he showed a lot of good will and patriotism. The authorities looked down at him, he was very disappointed, and he gave up his position of the head of the health care and the chief doctor, and soon after he went abroad for longer studies. Dr Vladan Đorđević, who appreciated Batut's literary-professional works, conceiving how precious they would be for the good future organization of the hygienic service in Serbia, helped him to go abroad.

FRANCUSKI LJEKARI U CRNOJ GORI U DRUGOJ POLOVINI XIX VIJEKA

Dimo VUJOVIĆ

O francuskim ljekarima u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX v. pisalo je više autora. U nekim od tih radova, kako u onima objavljenim prije drugog svjetskog rata, tako i onima poslije rata, ima velikih propusta i grešaka. To naročito važi za knjigu dr Jovana Kujačića »Prilozi istoriji zdravstvene kulture Crne Gore do kraja 1918. godine« (Beograd 1950).

Prilično podataka o francuskim ljekarima u Crnoj Gori dao je dr Drago Petrović u svom radu »Iz istorije zdravstvene službe u Crnoj Gori« koji je objavljen u »Medicinskim zapisima« br. 20. On pominje sve francuske ljekare koji su službovali u Crnoj Gori kao dvorski ljekari. Pišući o njima, on se koristio samo građom koja se nalazi u Cetinjskom muzeju i onovremenoj štampi, pa prirodno nije mogao pružiti opširnije podatke o njihovoj aktivnosti u Crnoj Gori.

Ja raspolazem francuskom građom koja govori o aktivnosti ovih ljekara u Crnoj Gori, a koju sam pronašao u arhivu Ministarstva spoljnih poslova u Parizu. Tu se radi o prepisci knjaza Nikole i francuskog konzula u Skadru i Ministarstva spoljnih poslova u Parizu, o izvještajima francuskih konzula iz Skadra o aktivnosti ovih ljekara i dr. Podataka o aktivnosti francuskih ljekara u Crnoj Gori ima i u izvještajima ruskog konzula u Dubrovniku (koji se čuvaju u Državnom muzeju na Cetinju) koje doktor Petrović takođe nije koristio. Ovu francusku i rusku građu koristio sam u svojoj knjizi »Crna Gora i Francuska 1860—1914«.

Sredinom XIX vijeka Crna Gora je bila mala i nerazvijena zemlja koja nije imala domaće inteligencije, pa ni svog medicinskog osoblja. Ona je bila upućena na ljekare u susjednoj Boki Kotorskoj, ali s modernizacijom države i razvijanjem takve institucije kakva je bila cetinjski dvor ukazala se potreba za stalnim ljekarem na Cetinju. Knjaz Danilo i knjaz Nikola su posvećivali prilično pažnje tom pitanju, pa su uspijevali da na svom dvoru, s manjim prekidima, uvijek imaju po jednog ljekara. Naravno, to je mogao biti samo stranac, i za nešto više od dvadeset godina (od 1859. do 1880. g.) to su bili isključivo francuski ljekari. Postavlja se pitanje: Zašto su to bili baš francuski ljekari s obzirom na to da je Francuska bila prilično udaljena od Crne Gore? Ali, to nije bilo slučajno. Poslije krimskog rata i pariskog kongresa Crna Gora napušta svoje tradicionalno isključivo oslanjanje na Rusiju koja je zbog poraza u ratu iz-

gubila od svog prestiža i uticaja na Balkanu i u Evropi i nije bila u stanju da pruži efikasnu pomoć Crnoj Gori u ostvarivanju njenih planova za teritorijalno proširenje i priznanje nezavisnosti. Crna Gora se sada okreće prema Francuskoj koja postaje najuticajnije sila u Evropi, želeći da njenom pomoću ostvari svoje planove. Sa svoje strane, s obzirom na interes koji je imala za Istočno pitanje i u vezi s tim za događaje na Balkanu, Francuska je željela da učvrsti svoj uticaj u Crnoj Gori i veže za sebe ovu malu zemlju, čija je aktivnost mogla imati ozbiljnih posljedica za događaje na Balkanu. Zbog toga je prirodno što su Francuzi željeli da osim svoga konzula u Skadru — koji je bio zadužen i za Crnu Goru — imaju svoga čovjeka i na cetinjskom dvoru koji bi mogao da šalje informacije iz prve ruke i da vrši određeni politički uticaj. Taj obostrani interes je doveo do toga da su između Crne Gore i Francuske bili uspostavljeni vrlo srdačni odnosi i da je Francuska imala dominantan uticaj u Crnoj Gori. U takvoj situaciji prirodno je što se crnogorski knjaz obratio baš Francuskoj s molbom da mu uputi jednog ljekara za službu na njegovom dvoru, kao što je sasvim prirodno što se Francuska odazvala toj molbi.

Treba imati u vidu još jednu okolnost, a to je činjenica da je francuski jezik u ono vrijeme bio diplomatski jezik, a pošto je Crna Gora vodila vrlo živu diplomatsku aktivnost u vezi sa svojim nacionalno-političkim planovima, to je bilo potrebno da na Cetinju ima ljudi koji mogu voditi korespondenciju na francuskom jeziku. Zato su francuski ljekari često bili ne samo ljekari, nego i knjaževi sekretari za inostranu korespondenciju.

Sve su to, dakle, okolnosti koje govore za to da boravak francuskih ljekara u Crnoj Gori nije bila slučajnost.

Svi francuski ljekari u Crnoj Gori bili su vojni ljekari i njih je francusko Ministarstvo vojno, na molbu crnogorskog knjaza i preporuku francuskog Ministarstva spoljnih poslova, dodeljivalo na službu crnogorskom knjazu. Oni su i dalje primali francusku platu i vrijeme provedeno na službi u Crnoj Gori računato im je kao vrijeme provedeno u francuskoj vojsci.

Prvi francuski ljekar u Crnoj Gori bio je Luj Pol Tedeski (Luis Paul Tedeschi) koji je na molbu knjaza Danila došao u Crnu Goru krajem 1858. ili početkom 1859. godine (1). On je u Crnoj Gori ostao nepune dvije godine i za to vrijeme razvio priličnu aktivnost, liječeći ne samo knjaževu porodicu, nego i ostale stanovnike Crne Gore koji su mu se često obraćali za ljekarsku pomoć. Raznovrsne su bile njegove ljekarske intervencije i idu od ozbiljnih hirurških zahvata do ginekoloških intervencija i liječenja zaraznih i drugih bolesti (2).

Ali, dr Tedeski se u Crnoj Gori bavio i drugim poslovima, osim ljekarskom praksom, što je bio kasnije slučaj i sa ostalim francuskim ljekarima u Crnoj Gori, a čemu ćemo mi posvetiti posebnu pažnju u ovom saopštenju. Tako je doktor Tedeski, iako je u Crnoj Gori tada bio Francuz Anri Delari, knjažev učitelj francuskog jezika i sekretar za inostranu korespondenciju, pored ostaloga, bio angažovan u radu komisije za razgraničenje Crne Gore i Turske 1859. godine (3), a koja je aktivnost bila od posebnog interesa za Crnu Goru.

Knjaz Danilo i knjaz Nikola su visoko ocijenili rad ovog ljekara koji je Crnu Goru napustio uskoro poslije smrti knjaza Danila.

Ruska diplomatija je bila nezadovoljna zbog boravka Francuza u Crnoj Gori, jer je željela da potisne francuski uticaj i obezbijedi svoj, pa se na terenu Crne Gore stalno vodila borba između ruske i francuske diplomatije oko uticaja na ovu malu zemlju. Zato je ruski konzul iz Dubrovnika — koji je bio akreditovan i za Crnu Goru — bio vrlo zadovoljan kada su poslije smrti knjaza Danila doktor Tedeski i neki drugi Francuzi napustili Crnu Goru. On je pisao svom ministru spoljnih poslova da će mladi knjaz »živjeti na Cetinju kao Crnogorac, a ne Parižanin« i da je prognao sa Cetinja kuvara i sobara koje je knjaz Danilo bio doveo iz Francuske.

Za njegovim stilom — pisao je ovaj konzul — pojavio se crnogorski govor koji nije mogao biti po ukusu njenoj svjetlosti (knjeginja Darinka, D. V.), ni ljekaru Francuzu koji je pohitao takode da napusti Cetinje odmah poslije sobara (4).

Ali, ova radost ruskog konzula nije dugo trajala, jer je knjaz Nikola, i pored ruskog protivljenja, molio da se Anri Delari vrati u Crnu Goru kao njegov sekretar, a kada je ovaj baš tih dana umro, knjaz je tražio da mu pošalju drugog sekretara i ljekara, što je uskoro i urađeno. U Crnu Goru je upućen dr Pankraci (Jacques Toussein Pankrazy), sanitetski major II klase, koji je, izgleda, stigao u junu 1861. godine, jer prepiska i rješenja o njegovom dolasku potiču iz maja mjeseca 1861. god. (5). Pankraci je bio knjažev sekretar za inostranu korespondenciju i njegov ljekar. Izgleda, više je bio angažovan svojim sekretarskim i političkim aktivnostima nego ljekarskim radom. On je u Crnoj Gori ostao četiri godine, jer je Crnu Goru napustio juna 1865. godine (6) i za to vrijeme bio je vrlo prisutan u političkom životu Crne Gore, što je privlačilo pažnju i zabrinjavalo rusku diplomatiju koja je doktora Pankracija označavala kao glavnog provodnika francuskog uticaja u Crnoj Gori. Bile su to vrlo teške godine za Crnu Goru, kada dolazi do stalnih sukoba na granici i krvavog rata protiv Turske 1862. koji se završio nepovoljno za Crnu Goru, pa se niz godina trebalo boriti da se negativne posljedice toga rata izbrišu. U svim tim događajima doktor Pankraci aktivno učestvuje u svojoj dvostrukoj funkciji knjaževog sekretara i ljekara.

Dr Pankraci je vrlo brzo zadobio knjaževo povjerenje, pa mu ovaj povjerava i samostalne misije. Tako ga knjaz Nikola krajem 1861. godine šalje u Dubrovnik francuskom konzulu iz Skadra Vijetu, da ga konsultuje o stavu Crne Gore u vezi sa austrijskim planovima za intervenciju u Sutorini (7).

Rat između Crne Gore i Turske, do koga je došlo 1862. godine, pružio je široko polje za aktivnost dr Pankracija. Prije svega, on je neumorno radio kao ljekar, brinući se oko mnogobrojnih ranjenika kojima je trebalo pružiti ljekarsku pomoć. No, osim toga, on se angažovao i u političkim pitanjima, naročito u vezi s pregovorima o miru (8).

Poslije rata on i dalje vodi knjaževu diplomatsku prepisku i učestvuje u tri vrlo značajne crnogorske diplomatske misije, čiji je cilj bio uglavnom revizija mirovnog ugovora kojim je zaključen rat 1862. god. Naime, na

osnovu toga mira Turci su dobili pravo da duž puta Podgorica—Nikšić na crnogorskoj teritoriji grade utvrđenja u kojima bi držali svoje trupe. Turci su se pobrinuli da odmah realizuju ovu odredbu, što je ugrožavalo suverenitet i teritorijalni integritet Crne Gore. Oslanjajući se na potporu Francuske i Rusije, Crna Gora je razvila vrlo živu diplomatsku aktivnost da se izvrši revizija mirovnog ugovora i da Turska razruši već podignuta utvrđenja i odustane od građenja novih.

Tim ciljevima je bila posvećena poznata misija vojvode Mirka Petrovića u Beču novembra—decembra 1862. godine. U ovoj misiji je učestvovao i dr Pankraci koji prati vojvodu Mirka i učestvuje u mnogim razgovorima koje je vojvoda vodio, o čemu je obavještavao knjaza Nikolu. Zajedno s Vaclikom — koji je takođe bio u pratnji vojvode Mirka — on vodi razgovore s pojedinim stranim diplomatima (9).

Poznato je da je dr Pankraci bio u pratnji knjeginje Darinke kada je ova otputovala u misiju u Beograd, ali nema podataka dokle ju je pratio i što je u vezi s tom misijom radio.

Odgovarajući na uporne zahtjeve knjaza Nikole i velikih sila, Porta je stalno obećavala da će razrušiti utvrđenja podignuta na crnogorskoj teritoriji, ali ta obećanja nije uopšte ispunjavala, zbog čega je knjaz Nikola bio uznemiren, pa je odlučio da pošalje u Beč svog sekretara dr Pankracija da ovo pitanje opet pokrene kod velikih sila. Francuska diplomatija koju je o svojoj misiji obavijestio sam dr Pankraci protivila se ovom putu, uvjeravajući knjaza da za to nema potrebe (10). Pa, ipak, dr Pankraci je putovao u ovu samostalnu diplomatsku misiju u oktobru mjesecu 1863. godine. Dr Pankraci je odnio knjaževa pisma za austrijskog ministra spoljnih poslova i francuskog ambasadora u Beču i s njima vodio razgovore, zahtijevajući da se na Porti preduzmu odgovarajući koraci kako bi se Porta privoljela da poruši utvrđenja o kojima je riječ. Ova Pankracijeva misija nije dala neke značajnije rezultate, jer, iako je izazvala izvjesnu aktivnost diplomatije velikih sila, posebno Francuske, ona nije dovela do nekih novih krupnijih inicijativa i predloga koje sile već nijesu preduzimale na Porti, tako da Pankraci nije imao ništa novo da saopšti knjazu Nikoli što on već ranije nije znao o stavu i koracima velikih sila (11). Šta više, austrijski ministar spoljnih poslova je odgovorio knjazu Nikoli da nije trenutak za njihovu intervenciju, jer Crna Gora ne daje dokaze o spremnosti da živi u miru sa Turskom (12).

Početak proljeća 1864. godine knjaz Nikola je imao namjeru da dr Pankracija opet pošalje u jednu samostalnu diplomatsku misiju, i to ovoga puta u Pariz, kako bi u Ministarstvu spoljnih poslova i kod cara lično iznio crnogorske zahtjeve u vezi sa utvrđenjima. Ali, do ove misije nije došlo, jer je francuska diplomatija smatrala da ona nije potrebna (13).

Inače je dr Pankraci bio stalno u pratnji knjaza Nikole prilikom raznih sastanaka koje je knjaz održavao. Takav je npr. bio sastanak knjaza Nikole i Omer-Fevzi paše u Ostrogu početkom decembra 1863. godine. Francuski tekst dokumenata koji su doneseni na ovom sastanku redigovao je dr Pankraci. Kasnije je ruski konzul u Dubrovniku optuživao dr Pankracija da je zlonamjerno redigovao jedan tekst sa ovog sastanka na štetu Crne Gore. Naime, kada se radilo o rušenju utvrđenja, tekst je

formulisan kao da se radi samo o jednom utvrđenju, što su Turci koristili, tvrdeći da su izvršili svoje obaveze kada su kasnije srušili jedno utvrđenje (14).

Knjaz Nikola je bio vrlo zadovoljan radom dr Pankracija, pa se direktno obratio Napoleonu III s molbom da se doktor unaprijedi u viši rang, kao priznanje za usluge koje je učinio Crnoj Gori (15). Knjaz je molio da u Crnu Goru dođu i doktorov sin, podoficir Anibal Pankraci, kao vojni instruktor i knjažev sekretar, ali se ova ideja nije realizovala (16).

Dr Pankraci je održavao stalne veze s Francuskim konzulatom u Skadru i redovno ga obavještavao o događajima u Crnoj Gori, što je, uostalom, s francuske strane i bio jedan od motiva boravka ovog ljekara u Crnoj Gori. Zbog svega toga je ruski konzul u Dubrovniku Petković bio vrlo nezadovoljan aktivnošću dr Pankracija, pa je uvijek kada je dolazio na Cetinje protivu njega vodio pravu kampanju u pojedinim crnogorskih glavara, pa i samog knjaza Nikole (17).

Izgleda da je ova aktivnost konzula Petkovića imala izvjesnog efekta, jer je položaj dr Pankracija postajao sve nepovoljniji, pa je sredinom juna 1865. godine, poslije boravka od četiri godine, napustio Crnu Goru vrlo nezadovoljan, što je izrazio u jednom opširnom pismu koje je uputio u Skadar konzulu Vijetu, čim je došao u Kotor, u kome je u najcrnjim bojama opisao Crnu Goru i njene glavare, tvrdeći da ne zaslužuju mnogo pažnje (18). Ovo pismo nije ostalo bez negativnih posledica na crnogorsko-francuske odnose u onom momentu.

Odlazak Pankracijev sa Cetinja stvorio je knjazu Nikoli izvjesne teškoće u vezi s diplomatskom prepiskom, zato uskoro poslije doktorovog odlaska on piše Vijetu i žali mu se da nema ko da ga savjetuje, pa moli Vijeta da dođe na Cetinje ili pošalje nekoga od svojih saradnika da mu pomogne u redigovanju nekih nota (19).

Poslije Pankracijevog odlaska knjaz Nikola je u nekoliko navrata molio francusku vladu da mu pošalje nekog ljekara, ali ova nije žurila da ispunji knjaževu molbu. U julu 1866. godine knjaz je obaviješten da je razlog ovog neudovoljavanja njegovoj molbi nedostatak vojnog sanitetskog osoblja u francuskoj vojsci, zbog čega ministar vojni nije mogao dozvoliti upućivanje ljekara u Crnu Goru.

Pa ipak, krajem 1866. godine pokreće se pitanje povratka dr Pankracija u Crnu Goru. On je knjazu Nikoli uputio pismo kojim izražava spremnost da odmah dođe u Crnu Goru kao knjažev sekretar i ljekar. Po svojoj prilici ova Pankracijeva ponuda nije bila posve samoinicijativna, već inspirisana potrebama francuske diplomatije koja baš u to vrijeme pravi novi zaokret u vezi sa Istočnim pitanjem i oslobodilačkom borbom na Balkanu. Zabrinuta ishodom austrijsko-pruskog rata 1866. godine, Francuska je glavnu pažnju posvetila svojim odnosima s Pruskom koja ugrožava njene interese. Ona želi da očuva mir na Istoku i teritorijalni integritet otomanskog carstva, u kome je imala velike ekonomske interese, zato se energično suprotstavlja svim oslobodilačkim pokretima na Balkanu, pa i Crnogoraca, u čijem povezivanju s Rusijom i Srbijom vidi veliku opasnost za mir na Balkanu. Njena zabrinutost je bila još veća

kada je saznala za tajni crnogorsko-srpski ugovor iz septembra 1866. godine, pa energično radi protiv ovog ugovora. Prisustvo jednog Francuza na Cetinju, a osobito takvog kao što je bio dr Pankraci koji poznaje prilike i ljude u Crnoj Gori, bilo bi joj vrlo važno radi ostvarivanja svoje politike. Ali, izvesne snage na Cetinju energično su se suprotstavile Pankracijevom povratku na Cetinje, jer su smatrale da njegov glavni cilj na Cetinju treba da bude rad protiv crnogorsko-srpskog zbližavanja. Najenergичniji u tom protivljenju bio je ruski konzul Petković, arhimandrit Nićifor Dučić, Petar Vukotić i dr. Dučić je govorio da je dr Pankraci svojevremeno bio u Crnoj Gori »polu vladar«. Čak se protiv ponovnog dolaska ovog ljekara u Crnu Goru zalagao i srpski političar Garašanin (20). Izgleda da je ova kampanja urodila plodom, jer nije došlo do Pankracijevog povratka u Crnu Goru.

Međutim, i pored opozicije, knjaz Nikola je i dalje tražio od francuske vlade da mu pošalje jednog ljekara. Njegovoj molbi je najzad udovoljeno, pa je u Crnu Goru upućen sanitetski major I klase dr Alfred Bulonj (Alfred Boulogne). On je stigao krajem ljeta 1867. godine, dakle, više od dvije godine poslije odlaska dr Pankracija iz Crne Gore. S obzirom na bojazan da uskoro može doći do ozbiljnog sukoba Crne Gore i Turske, Francuskoj je bilo mnogo stalo da u onom momentu ima svoga čovjeka na Cetinju, zato je ovaj ljekar prije odlaska u Crnu Goru primio određene političke instrukcije. On je bio stavljen na raspolaganje francuskom konzulu u Skadru, kome je povremeno dostavljao izvještaje s Cetinja. Ali, politička aktivnost dr Bulonja bila je znatno manja nego njegovog prethodnika dr Pankracija. Izgleda da on nije bio oduševljen svojim boravkom na Cetinju, pa je poslije godinu dana napustio Crnu Goru. Možda je na to uticala i činjenica što on nije mnogo doprinio da se francuski uticaj održi u Crnoj Gori. Naprotiv, za vrijeme Bulonjovog boravka na Cetinju taj uticaj je jako oslabio, zbog nezadovoljstva s francuskom politikom u odnosu na Istočno pitanje i oslobodilačku borbu crnogorskog naroda, pa se Crna Gora definitivno okreće prema Rusiji, očekujući od nje pomoć za realizaciju svojih planova.

No, iako je ostao u Crnoj Gori samo godinu dana, njegov boravak je bio vrlo značajan i zbog toga što nam je o Crnoj Gori ostavio jednu interesantnu knjigu koja je 1869. godine izašla u Parizu pod naslovom »Le Montenegro, le pays et ses habitants«. U ovoj knjizi on nam je pružio interesantne podatke o geografiji, geologiji, meteorologiji, topografiji, istoriji, običajima, privredi, vojsci i, naravno, o medicini, što ovaj skup posebno interesuje. Autor govori o sanitetskim i zdravstvenim prilikama, navodi razne bolesti koje se susrijeću u Crnoj Gori, govori o načinu liječenja, o narodnoj medicini itd.

Ovom skromnom knjigom dr Bulonj je doprinio da se francuska javnost upozna detaljnije s nekim stranama života Crne Gore.

Valja napomenuti da je za vrijeme boravka dr Bulonja u Crnoj Gori Francuska slala u ovu zemlju i ljekove. Tako je krajem 1867. godine upućeno u Crnu Goru nekoliko sanduka ljekova (21).

Još prije nego je dr Bulonj napustio Crnu Goru, knjaz Nikola je tražio od francuske vlade da mu uputi drugog ljekara. Ova se odmah odazvala knjaževoj molbi. Izgleda, vođeno je računa da to bude čovjek koji može

duže ostati u Crnoj Gori, jer je bio odabran jedan stariji ljekar dr Beno a (Benoit) koji je bio penzionisan (22). Ali, knjaz Nikola nije bio zadovoljan ovim izborom, zbog njegove starosti, pa je molio da mu se uputi neki mlađi čovjek. Ova knjaževa molba je usvojena, pa je u Crnu Goru upućen dr Frilej (Frilley), sanitetski major II klase.

Dr Frilej je ostao u Crnoj Gori skoro pet godina i njegova aktivnost je bila vrlo plodna. U početku boravka na Cetinju, do pada Drugog francuskog carstva, uslovi za njegov rad su bili dosta teški s obzirom na izvjesno antifrancusko raspoloženje koje je podsticao ruski konzul iz Dubrovnika. Zbog toga je dr Frilej stalno držan na hladnoj distanci, što je odgovaralo željama ruske diplomatije. Poslije pada Carstva atmosfera je bila podnošljivija, jer, iako je Treća republika u odnosu na Istočno pitanje vodila istu politiku kao Drugo francusko carstvo, sada je nestalo francusko-ruskog antagonizma i Francuska se drži rezervisano i po strani događaja u vezi sa Istočnim pitanjem.

Djelatnost dr Frileja bila je raznovrsna. Prije svega, kao i njegovi prethodnici, on je imao zadatak da na Cetinju djeluje u duhu francuske spoljne politike i radi na očuvanju francuskog uticaja u Crnoj Gori. Zbog toga je francuskom konzulu u Skadru bilo naročito stalo do uske saradnje s dr Frilejom kako bi koordinirali i usklađivali svoju aktivnost na Cetinju (23). Doktor je redovno obavještavao konzula u Skadru o svemu što se dešava na Cetinju, čime je konzul bio vrlo zadovoljan, pa je u nekoliko navrata podvukao značaj tih usluga koje je dr Frilej činio (24).

Dr Frilej je obavljao i sekretarske poslove knjaza Nikole. Umjerenost nekih nota knjaza Nikole francuski konzul u Skadru tumačio je činjenicom što ih je redigovao dr Frilej (25).

Knjaz je šiljao dr Frileja i u manje misije. Tako ga je poslao u Skadar konzulu Obareu da mu preda pismo u vezi s traženjem pomoći za gradnju puta Rijeka—Kotor (26).

Dr Frilej je razvio mnogo veću aktivnost od svojih prethodnika u vezi sa organizacijom sanitetske službe u Crnoj Gori. Prije svega, on je smatrao da treba stvoriti domaće medicinsko osoblje, pa je u vezi s tim predlagao razne mjere. On je predlagao da se svake godine šalju u Beograd na medicinsku školu jedan ili dva mladića iz Crne Gore koji bi kasnije radili u Crnoj Gori kao ljekari. Osim toga, on je predlagao da se povoljnim platama privuku u Crnu Goru ljekari iz drugih zemalja. Izgleda da su neki od ovih predloga imali efekta, jer se u vrijeme Frilejevog boravka u Crnoj Gori susrtjećemo s više ljekara koji su kao državni službenici radili u pojedinim krajevima Crne Gore: na Cetinju, Rijeci Crnojevića, Crmnicima i u Bjelopavličima. Najzad, on je organizovao pri cetinjskoj Bogosloviji jedan kurs elementarne hirurgije, na kome je sam predavao (27). Trudio se da za Crnu Goru pribavi što više ljekova i sanitetskog materijala, pa se u vezi s tim obraćao molbom francuskoj vladi (28).

Knjaz Nikola je bio vrlo zadovoljan Frilejevom aktivnošću, pa ga je u tri navrata predlagao za unapređenje i odlikovanje.

Vrlo značajna je bila Frilejeva naučna aktivnost u Crnoj Gori. On je, kao i njegov prethodnik, dr Bulonj, pribavio podatke o istoriji, geografiji, geologiji, hidrografiji, običajima, vojsci, privredi, državnom uređenju, prosvjeti, pravu, higijeni i zdravstvenim prilikama. Kao rezultat toga rada nastalo je jedno obimno djelo, na kome je saradivao i srpski oficir J. Vlahović, a koje se pojavilo pod naslovom »Le Montenegro contemporain« 1876. godine u Parizu. Interesantno je napomenuti da je ove iste godine izašlo u Petrogradu i rusko izdanje ove knjige. Ovo je bio rad ne samo mnogo obimniji, nego i zreliji od slične knjige dr Bulonja. Knjiga je pisana sa simpatijama za Crnu Goru i s obzirom na vrijeme kada se pojavila (zaoštavanje istočne krize i stupanje Crne Gore u rat protiv Turske) bila je značajan doprinos oslobodilačkim naporima Crne Gore, čime joj je dr Frilej napravio velike usluge.

Sa stanovišta problema koji se tretira na ovom skupu, glava ove knjige koja je posvećena ishrani, higijeni, bolestima i medicini u Crnogoraca predstavlja poseban interes, jer je u njoj dato mnogo interesantnih podataka.

Dr Frilej je napustio Crnu Goru u julu 1873. godine, ali je na molbu knjaza Nikole odmah iz Francuske upućen novi ljekar. Bio je to dr Fevrije (Jean Baptiste Feuvrier), sanitetski major I klase (29). Dr Fevrije je bio francuski ljekar koji je najduže boravio u Crnoj Gori, u dva navrata oko deset godina: prvi put 1873—1880. i drugi put 1886—1888.

Kao i njegovi prethodnici, i on je imao zadatak da održava kontakt s Francuskim konzulatom u Skadru i obaveštava ga o prilikama u Crnoj Gori i na cetinjskom dvoru, što je on redovno činio, a što je bilo visoko cijenjeno od skadarskog konzula i Ministarstva spoljnih poslova, tim prije što je to bio vrlo značajan period u kome dolazi do zaoštavanja i izbijanja istočne krize i u vezi s tim do crnogorsko-turskog rata 1876—1878. god., pa su izvještaji sa Cetinja, s obzirom na mjesto Crne Gore u vezi sa ustankom u Hercegovini i uopšte s velikom istočnom krizom, bili vrlo dragocjeni za francusku diplomatiju. Fevrije je čak odbio ponudu da se zvanično primi za sekretara knjaza Nikole i da za to prima platu, jer u tom slučaju, kako je sam izjavio, ne bi mogao da služi svojoj vladi. On nije želio da ga u tom poslu sprečavaju moralne i druge obaveze (3). Istina, on je izjavio da knjaz uvijek može računati na njega za svaki posao kad mu zatreba. Pošto je dr Fevrije odbio da primi dužnost knjaževog sekretara, to je knjazu francuska vlada privremeno uputila za tu dužnost jednog kapetana. Knjaz je želio da trajno riješi pitanje svog sekretara, pa je pokrenuo pitanje ponovnog dolaska dr Pankracija na Cetinje; bilo je sve precizirano u vezi s tim: plata, datum dolaska i sl. (31). No, i pored svega toga, do ponovnog dolaska dr Pankracija u Crnu Goru nije došlo.

Za vrijeme službovanja dr Fevrijea na Cetinju bilo je oscilacija u njegovom tretiranju, pa je dolazilo i do incidenata poslije kojih je on želio da napusti Crnu Goru, ali je na intervenciju francuskog ministra spoljnih poslova — koji mu se i lično obraćao s molbom da ostane na Cetinju, jer je želio da na Cetinju ima svog čovjeka — ipak ostajao i dalje u knjaževoj službi (32). Istina, dr Fevrije je pri kraju svog prvog

boravka na Cetinju, vjerovatno po savjetima ruske diplomatije, bio odstranjen od svih poslova na cetinjskom dvoru i bio samo zadužen da prati knjeginju Milenu na njenim putovanjima, na kojima je često bio ignorisan (33). Zbog tog udaljavanja od poslova crnogorskog dvora francuska diplomatija je bila vrlo zabrinuta, jer je bila lišena važnog izvora informacija. Doktor je obavijestio francuskog konzula u Skadru da mu je čak nemoguće da mu uputi ma kakvo pismo (34).

Dr Fevrije je bio prilično aktivan kao ljekar za vrijeme rata 1876—1878, prateći operacije crnogorske vojske za cijelo vrijeme trajanja rata (35).

Knjaz Nikola je izjavljivao da je zadovoljan s radom dr Fevrijea, pa ga je u nekoliko navrata predlagao za odlikovanje ili unapređenje (36). Boraveći na Cetinju, dr Fevrije se angažuje i oko nekih privrednih poslova francuskih građana koje su ovi preduzimali u Crnoj Gori (37).

Svoj boravak na Cetinju dr Fevrije je iskoristio da dobro nauči srpsko-hrvatski jezik. On je čak na francuski jezik preveo jednu gramatiku srpskohrvatskog jezika, za koju je napisao predgovor o narodima koji govore ovim jezikom. Tražio je od Ministarstva spoljnih poslova da kod Ministarstva prosvete preporuči štampanje ove gramatike kao korisne za francuske diplomatske službenike u jugoslovenskim zemljama (38). Nije nam poznato da li je ova gramatika štampana.

Dr Fevrije je napustio Crnu Goru 8. aprila 1880. godine. Ali, iako je knjaz Nikola tada izjavio da neće više tražiti francuske vojne ljekare, dr Fevrije se ipak još jednom pojavljuje u Crnoj Gori, i to na molbu knjaza Nikole. Francusko Ministarstvo spoljnih poslova nije čekalo da knjaz ponovi svoju molbu, već je odmah uputilo dr Fevrijea u Crnu Goru, gdje je stigao u maju 1886 (39).

Razlog za ovakvo objeručno prihvatanje knjaževе molbe bio je u činjenici što je poslije priznavanja nezavisnosti sjedište francuskog diplomatskog predstavništva za Crnu Goru bilo van Crne Gore, i to prilično daleko — u Dubrovniku. Zbog toga francuski predstavnici akreditovani na Cetinju nijesu bili u stanju da prate događaje u Crnoj Gori i prije svega spoljnopoličku aktivnost Crne Gore, na što su oni često ukazivali. S obzirom na ponovno zaoštavanje istočne krize u vezi sa ujedinjenjem Bugarske 1885. godine, Francuska je, međutim, željela da neposredno prati reagovanje Cetinja na ove događaje, što nije bilo moguće raditi iz Dubrovnika. Zato se francusko Ministarstvo spoljnih poslova požurilo da dr Fevrijea pošalje na Cetinje. Izvještaji francuskih predstavnika su se uglavnom oslanjali na informacije koje im je dostavljao dr Fevrije (40), a one su bile prilično kritički nastrojene u odnosu na knjaza Nikolu i njegovu politiku. Dr Fevrije je napustio Crnu Goru u maju 1888. godine, poslije boravka nešto dužeg od dvije godine (41). Možda je jedan od uzroka tog odlaska bio suviše kritičan stav prema knjazu Nikoli i njegovoj vladavini, što je nalazilo odraza i u izvještajima francuskih diplomatskih predstavnika u Crnoj Gori.

Bilo je to poslednje službovanje jednog francuskog ljekara na crnogorskom dvoru.

Bez obzira na političke motive francuske diplomatije koji su je opredjeljivali da šalje ljekare u Crnu Goru, aktivnost ovih ljekara može se ocijeniti pozitivno. Bili su to dobrim dijelom pioniri organizovane sanitetske službe u Crnoj Gori, saradnici i često savjetodavci crnogorskog knjaza u mnogim diplomatskim akcijama, ljudi koji su preko svojih knjiga upoznavali svijet s Crnom Gorom i njenim oslobodilačkim naporima. Zato se oni moraju pomenuti ne samo kada se govori o istoriji crnogorskog saniteta, nego i kada se govori uopšte o istoriji Crne Gore za period u kome su oni u njoj boravili.

Izvori i literatura

- Petrović D.: Iz istorije zdravstvene službe u Crnoj Gori. Medicinski zapisi br. 20, 14; — 2. Vidi o tome opširnije: Lainović A.: Jedan prilog istoriji naše zdravstvene kulture. Istorijski zapisi, 1953, knj. IX, 291—297; — 3. Isto, 294; — 4. Državni muzej Cetinje (DMC), p.d. Dubrovnik, br. 308, 1. (13) novembra 1860; — 5. Vidi: Petrović D.: n.d., 16; — 6. Archives du Ministère des Affaires étrangères, Turqui, Scutari (AMAE T. S.), vol. 15, fol. 36—39, Kotor, 17. juna 1965; — 7. Pavičević B.: Crna Gora u ratu 1862. Beograd, 1963, 225; — 8. Isto, 374, 380; — 9. Isto, 439, 441; — 10. AMAE T. S. vol. 14, fol. 37—39, Skadar, 20. oktobar 1863; — 11. DMC, Nikola I, Beč, 31. oktobra 1863; AMAE, T. S., vol. 14, fol. 40—41, Pariz, 26. oktobra 1863; — 12. Đorđević Vl.: Crna Gora i Austrija 1814—1895. Beograd, 1924, 215; — 13. AMAE, T. S., vol. 14, fol. 105/6, Cetinje, 24. marta 1864, fol. 106, Skadar, 3. aprila 1864, fol. 118/19, Pariz, 27. aprila 1864; — 14. Vidi moj rad: Crnogorsko-turski pogranični problemi i Plamenčeva misija u Carigradu. Istorijski zapisi, 1963, 2, 187; — 15. AMAE, T. S., vol. 13, fol. 323/4, 16. aprila 1863; — 16. Isto, fol. 298, Cetinje, 28. marta 1863, fol. 318, Pariz, 18. aprila 1863; — 17. DMC, p.d. Dubrovnik br. 315, 26. novembra (8. decembra) 1863, br. 29, 2. (14) februara 1864, br. 81, 10. (22) aprila 1864, Dubrovnik, 27. decembra 1864. (8. januara 1965); — 18. AMAE, T. S., vol. 15, fol. 36—39; Kotor, 17. juna 1865; — 19. Isto, fol. 51, Cetinje, 14. jula 1865; — 20. DMC, p.d. Dubrovnik, br. 333, 27. oktobar (8. novembar) 1866, Vujović D.: Borba Rusije i Francuske za uticaj na spoljnu politiku Crne Gore i kampanja knjaza Nikole 1867. Istorijski zapisi, 1964, 604—605; — 21. AMAE, T. S., vol. 16, fol. 334, Skadar, 30. decembra 1867; — 22. Isto, vol. 17, fol. 103/4, Skadar, 24. avgusta 1868; — 23. Isto, fol. 158/9, Skadar, 19. decembra 1868; — 24. Isto, vol. 18, fol. 356/7, Skadar, 26. novembra 1871, fol. 411, Skadar 20. jula 1872, vol. 19, fol. 66/7, Skadar, 26. aprila 1873; — 25. Isto, vol. 17, fol. 336—338, Skadar, 15. oktobra 1869; — 26. Isto, fol. 231—235, Skadar, 7. maja 1869; — 27. Frilley G., Wlahovitj I.: Monténégro contemporain. Paris, 1876, 431/2; — 28. AMAE, T. S., vol. 18, fol. 356—360, Skadar, 26. novembra 1871; — 29. Isto, vol. 19, fol. 92, Skadar, 4. jula 1873; — 30. Isto, fol. 233, Skadar, 23. jula 1874, fol. 433—437, Skadar, 15. jula 1875; — 31. Isto, fol. 490—493, Skadar, 22. oktobra 1875, fol. 495/6. Pismo Stanka Radonjića 1. (13) oktobra 1875, vol. 20, fol. 68/9, Skadar, 27. marta 1876; — 32. Isto, fol. 433—437, Skadar, 15. jula 1875; — 33. Isto, vol. 20, fol. 121/2, Skadar, 22. maja 1876; — 34. Isto, fol. 177/8, Skadar, 29. avgusta 1876; — 35. Isto, fol. 347/8, Skadar, 10. jula 1878; — 36. Isto, vol. 19, fol. 237/8, Njeguši 12/24. jula 1874, fol. 433—437, Skadar 15. jula 1875, vol. 20, fol. 347/8, Skadar, 10. jula 1878; — 37. Isto, vol. 19, fol. 423—431, Skadar, 4. jula 1875, fol. 449—453, Skadar, 19. jula 1875; — 38. Isto, fol. 482, Skadar, 11. septembra 1875; — 39. AMAE Montenegro, vol. 3, fol. 254/5, Dubrovnik, 2. novembra 1885, fol. 263, Pariz, 22. decembra 1885, fol. 311/12, Dubrovnik, 19. maja 1886; — 40. Isto, vol. 4, fol. 408, Dubrovnik, 29. septembra 1886, fol. 429, Dubrovnik, 7. novembra 1886; — 41. Glas Crnogorca, 15. maja 1888.

FRENCH PHYSICIANS IN MONTENEGRO IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY

Dimo VUJOVIĆ

In the middle of the XIXth century, relations between Montenegro and Russia were rather troubled, and Prince Danilo, and later Prince Nikola, too, turned to France and asked for a certain number of French physicians, who would be, at the same time, physicians of Montenegrin princely family, too. They would also act as Prince's secretaries, i. e. they would be engaged in diplomatic service of the small, and at that time undeveloped country — Montenegro. France had its own interests to send its experts to Montenegro to get some information, at first hand, and to have a certain political influence upon Montenegro.

The first French physician was Luis Paul Tedeschi, who came to Montenegro at the end of 1858. He remained there almost two years, and he developed a very active political activity. In addition to the Prince's family, he also treated other people who sought his help. There are some data on his severe surgical and gynaecological interventions, as well as on his treatment of some infectious diseases. Regarding the fact that Prince Danilo had the French teacher Anri Delari, at that time, dr Tedeschi shared his diplomatic business with his compatriot, so, he had more time to devote himself to the treatment of patients in Montenegro. After the death of Prince Danilo, Tedeschi left Montenegro. His departure was also due to Russian diplomacy which did not like to have French people in Montenegro.

In spite of Russian opposition, Prince Nikola asked France to send him another physician and secretary, and very soon Jacques Toussein Pankraszy was sent to Montenegro. He was the IInd clas sanitary major, and at the same time he became the Prince's secretary for the foreign correspondence and his private physician. He spent four years in Montenegro, and he went in for politics more than for his medical work. The Prince had confidence in Pankraszy, and he committed him some diplomatic missions in Dubrovnik, Zadar and Austria, Pankraszy was very active especially in 1862 during the Montenegrin-Turkish war, so, as the Prince's secretary he went to Vienna with the Duke Mirko Petrović mission, and there he was both an interpreter and secretary. Prince Nikola asked the French government to promote him to a higher rank, and also to send his son Anibal Pankraszy to Montenegro as the military instructor and the Prince's secretary. Doctor Pankraszy left Montenegro in 1865, and in 1866 the question of his return was posed. The Russian consul Petković, archimandrite Nikifor Dučić and Petar Vukotić were energetically against dr Pankraszy's return to Montenegro. At the end of summer, 1868, Alfred Boulogne, the Ist class sanitary major came to Montenegro. At the same time, he worked with the French consul in Skadar who gave him some political instructions. But his political activity was significantly lesser than that of his predecessor. Dr Boulogne wrote a very interesting book which was published in Paris, in 1869 with the title: «Le Montenegro le pays et ses habitants». In the book he gave some interesting data on topography, history, customs, economy, and of course on medical condition. He worked out many diseases and the way of their treatment by folk medicine. During his stay in France, he succeeded to manage the sending of a few trunks with drugs to Montenegro.

Soon after that, dr Frilley, the IInd class sanitary major came to Montenegro. His activity there was various, he had to act consistently with the French foreign politics, and to maintain the French influence in Montenegro. He had to send regular reports to consul in Skadar, to perform secretary duties for Prince Nikola and to heal the Prince and his family, too. He was more active than his predecessors. He considered that Montenegro should have its own medical staff. He also suggested to talk physicians from other countries into Montenegro by the aid of good wages. He also organized and was the teacher of a course in the elementary surgery in theology in Cetinje. Very impor-

tant was his activity in collecting data on history, geography, geology, hydrography, culture, law, hygiene and health condition. All his experiences were summarized in the book: »Le Montenegro contemporain« which was issued in Paris, in 1876. Dr Frilley left Montenegro in 1873, and after him, Jean Baptiste Feuvrier, the 1st class sanitary major was sent to Montenegro. He stayed there even until 1888, and like his predecessors, he was subordinated to the French consul in Skadar whom he regularly sent the information to. He learned Serbo-Croatian language very well, and he even translated one grammar from Serbo-Croatian to French. He was the last doctor who was physician, French diplomat and the agent in the diplomatic form.

Regardless the motives of the French diplomacy which sent its physicians to Montenegro for its own interests, the activity of those physicians could be positively judged. They were pioneers of the organized health care service in Montenegro; through their books the world became acquainted with Montenegro and its freedom-loving people.

SANITETSKA SLUŽBA NA TERITORIJI CRNE GORE U TOKU NOR-a

Miomir SAVIČEVIĆ

Trideset godina je prošlo od rata i događaja o kojima treba danas da govorim, a poznato je da pisanog materijala na ovu temu skoro nema. Svestan odgovornosti da sam dužan da nešto na ovom skupu kažem, pribegao sam sledećim izvorima:

1. Nekim ličnim zabeleškama i člancima iz perioda rata;
2. Pisanim člancima (više sećanjima) mojih saradnika;
3. Konsultacijama s preživelim medicinskim radnicima iz naše Republike.

Kod takvog stanja stvari jasno je da se od ovog referata ne može očekivati da ima naučni karakter. Odlučio sam da se prihvatim ne baš puno zahvalnog posla da pretežno u formi sećanja, hronološki, iz godine u godinu, iznesem šta sam radio kao partizanski lekar, referent Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku i ministar za zdravlje u vladi 1943—1945. godine, i s kim sam saradivao.

Računam da će se kroz ovakvu moju delatnost — koja je bila slična delatnosti drugih lekara u raznim krajevima Crne Gore — moći sagledati neke osobitosti rada u zdravstvenoj službi, partizanskog saniteta, te da će to poslužiti pravim istoričarima kao građa za istoriju. Svestan sam nedostataka ovakvog načina rada, ali smatram da je bolje i tako nego ne napisati ništa o sanitetu u Crnoj Gori u ovom periodu.

Smatram da je potrebno, makar vrlo ukratko, izneti sanitarno-epidemiološku situaciju u Crnoj Gori uoči rata i za vreme rata. Profesor dr Milan Gvozdenović najviše je upoznat sa ovim i on će ovom ili nekom drugom prilikom izneti te elemente. Dok to ne učini, neka nam posluži sledeća neprecizna, ali ipak u osnovi tačna ocena.

Sanitarna kultura i epidemiološka situacija bile su na vrlo niskom nivou u pomenutom periodu. Zarazne bolesti imale su u mnogim krajevima Crne Gore endemski karakter, posebno malarija i pegavi tifus. (Ja sam upravo 1941. godine aprilskog rata, kao vojni lekar, upućen bio u Sjenicu da formiram bolnicu za prihvatanje i lečenje bolesnih od pegavog tifusa). Vašljivost i skabijes bili su opšta pojava u selima, a neretko i u gradovima. Pothranjenost je takođe bila česta pojava u svim krajevima Crne Gore, što se još više pojačalo za vreme kratkotrajnog rata i okupacije. Tuberkuloza je takođe bila često oboljenje. Čitav niz običaja i verovanja